

Qəzənfər Kazımov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru, professor

İlkin məsnəvilərin dilində fonomorfoloji arxaizmlər

Açar sözlər: arxaizm, qrammatik arxaizmlər, şühudi keçmiş, **idi** köməkçi sözü, **ı** bağlayıcısı

Ключевые слова: архаизм, грамматические архаизмы, прошедшее время, служебное слово «idi», связка «ı»

Key words: archaism, grammatical archaisms, Past simple tense form, functional word idi, conjunction ı

“Dastani-Əhməd Hərəmi” əsərinin dilində (XIII əsr), Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” (1218), Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” (1368), İsanın “Mehri və Vəfa” (1371 /72) məsnəvilərində bir sıra maraqlı fonomorfoloji arxaik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Bu vaxta qədər nəzəri o qədər də cəlb etməmiş həmin xüsusiyyətlər, əslində, morfoloji xüsusiyyətlərdir, lakin onların yaranmasında müxtəlif səs hadisələrinin də rolu var. Dil tarixi baxımından xüsusi maraq doğuran həmin hadisələrin ayrıca tədqiqata ehtiyacı var. Burada onların bir qismini nəzərdən keçiririk.

1. Tarixən, adəti üzrə, 3-cü şəxs cəmin şəxs şəkilçisi məqamında işlənən **-lar, -lər** şəkilçisi **idi** köməkçi sözünün ixtisarından sonra işlənmişdir (*gəlirdilər*). Aparıcı bir şivə xüsusiyyəti kimi, “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində vəziyyət əksinədir:

Ol aradan yolu **kəsmişlər idi**,
Ey neçə qafilə **basmışlar idi**. (Ə,17)
Gecə-gündüz **şikar edərlər idi**,
Gerü ol qalaya **girərlər idi**. (Ə,17)

Y.Məddahın poemasında **-lər** şəkilçisi **idi** köməkçi sözünün ixtisar şəklindən də əvvəl işlənmişdir:

Evə **gəlirlərdi** ikisi belə,
Gecə **girirlərdi** döşəgə belə. (YM,150)

Bu xüsusiyyət dildə güclü olmuşdur, odur ki, hələ müasir şivələrimizdə də onun bu cür işləndiyi hallar var.

İdi köməkçi sözü (zaman ədatı) və onun ixtisar şəkli müasir Azərbaycan dilində şühudi və nisbi keçmişdən (**-di** və **-ib** şəkilçilərindən) başqa, bütün zaman şəkilçilərindən sonra işlənə bilər. Tarixi faktlar göstərir ki, birinci minilliyin ortalarında formalaşmış ümumxalq Azərbaycan dilində həmin köməkçi söz şühudi keçmiş şəkilçisindən də sonra işlənmişdir:

Xəzinəyə bunlar kim **girdilərdi**,
Qumaş, altunü aqça **aldılardı**. (Ə,22)
Gərəyincə bulardan **aldılardı**,
Gerü getməgə niyyət **qıldılardı**. (Ə,22)

Suli Fəqihin əsərində **idi** zaman ədatı şühudi keçmişdə olan feildən ayrı da işlənmişdir:

Nitməyə **qıldılar idi** şunlar sənə. (Suli.78)

Bu xüsusiyyətə Qazi Bürhanəddinin, Yusif Məddahın dilində də rast gəlirik:

Giribən çadırlara oturdular,
Ol gün andə **qıldılar idi** qərar. (YM,153)
Tapuna can irişəm deyü **düzdi idi** yarax
Bu ortalıxda, nedəlüm, həqarət oldı bizə. (QB,92)

Daha çox 3-cü şəxs cəmində müşahidə olunan bu xüsusiyyətə Qazi Bürhanəddinin dilində 1-ci şəxs təkində də rast gəlirik:

Şaftalusına əl **uzatdım idi**, alma dedi. (QB,127)

Suli Fəqihin dilində bunlardan da arxaik formaya rast gəlirik. Şühudi keçmiş şəkilçisinin qapalı hecalı variantından sonra işlənmişdir:

Biz anı qul deyibən **satduğ idi**,
Şöylə, ucuz bəyanə **andüğ idi**. (Suli,256)

Dediyimiz kimi, **idi** köməkçi sözü başqa zamanlarla iki cür işlənə bilər:

Alırdılar – alırlardı
Almışdılar-almışlardı
Alardılar – alarlardı
alacaqdılar – alacaqlardı

Müasir dilimizdə şühudi keçmişlə bunların heç biri mümkün deyil. Lakin tarixən **gəldilərdi**, **aldılardı** formalarının olması göstərir ki, dilimizdə mürəkkəb zamanın bu forması da olmuş, lakin erkən orta əsrlərdə sıradan çıxmışdır.

2.Müasir dilimizdə nisbi keçmişin **-ib** şəkilçisi də **idi** zaman ədatı ilə birgə işlənir. "Dastani-Əhməd Hərəmi"nin verdiyi faktlardan aydın olur ki, bunlar da tarixən birlikdə işlənmişlər:

Haman dəm dayəsini *dərib idi*,

Alın, gəlin anamı bura, - dedi. (Ə,61)

Atan *verib idi* biz qullarını,

Xəzandan saxlasın haqq güllərini. (Ə,35)

İdi ədatı 3-cü şəxsin tək və cəmində nisbi keçmişdən sonra bitişik də yazılmışdır:

Dedilər Xoca sizə *veribidi*. (YM,179)

Ol yənədən *veribidilər* ani,

Bu yənədən ilədürlər həm buni. (YM,171)

Müasir dildə *-ib* şəkilçisi *ikən* ədatı ilə də işlənir. Lakin tarixi abidələrin dilində işlənmişdir:

Yəqub əvdə xəlvət *oturub ikən*,

Gözünün yaşılə yüzün *yüyü ikən*

Girdi əvə ol qəravaş ansızın. (Suli,251)

Deməli, *idi* və *imiş* ədatları bir vaxtlar (ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə) bütün zaman formalarını əhatə etmiş, lakin sonralar tədricən şühudi və nisbi keçmişlər üzrə məhdudlaşmışdır.

3.Tarixi inkişaf gedişində mənasında əmələ gələn dəyişikliklə əlaqədar təsirli feil təsirsizə, təsirsiz feil təsirliyə çevrilə bilmişdir. *Get(mək)* feli müasir dilimizdə təsirsiz feildir. Lakin sözün sonundakı *t* səsi göstərir ki, bu söz tarixən təsirli feil olmuşdur - şumer dilində sözün kökü *gi* şəklindədir, həm getmək, həm də ayaq mənasında. *Gi* feli ilkin mərhələdə *-t* şəkilçisi ilə təsirli fele çevrilmişdir; *-t* şəkilçisi söz kökünə daşlaşmış, feil (*get* feli) tədricən təsirlilik keyfiyyətini itirmişdir. Müasir dildə bu sözü yalnız *-dir* şəkilçisi ilə, həm də az hallarda təsirli fele çevirmək olur: *Getmir, mən onu getdirərəm*. “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində işlənmiş aşağıdakı faktlar göstərir ki, ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə həmin feil *-ır* və *-ar* şəkilçilərinin iştirakı ilə “aparmaq”, “yox etmək” mənalarda təsirli feil kimi işlənmiş, sonralar bu forma arxaikləşmişdir:

Məgər bir gün göründü şəhri-Bağdad,

Gedərdi qayğısın, oldu könül şad.

Anın şeşdi əlini, ayağını,

Dükəli *gedərir* bəndi-bağını.

Gedərməzdi dilində kibri, kini,

Kin əhlidir yıxanlar mülki, dini.

Dedi ki, ey kərim, xeyr et işimi,

Könüldən sən *gedirgil* təşvişümi.

Gedirərdi sözünə Füzulidə də rast gəlirik: Gözdən **gedirərdi** sürməsin yaş. ("Leyli və Məcnun")

4. *Yüzünü günəş görürsə, tuturlanır* (M,59) - cümləsində də yuxarıdakına bənzər vəziyyət var. *Tuturlanır* sözünün kökü *tut* sözüdür, təsirli feildir. Çünki bu sözün sonundakı *t* tarixən sözə daşlaşmış təsirlik şəkilçisidir. Lakin, görünür, arxaikləşdiyi və ya daha əvvəllər olduğu kimi, məsnəvilərin yazıldığı dövrdə də təsirliliyi faktlaşdırmaq üçün sözə **-ur** təsirlik şəkilçisi artırılmışdır. Bir sıra başqa faktlardan da hiss olunur ki, dil felin təsirli olmasını morfemlə əsaslandırmağı tələb etmişdir. Dildə mürəkkəbləşmə ilə yanaşı, tədricən sadələşmə də olduğundan sonrakı inkişaf mərhələsində artıq təsirlik şəkilçisinə ehtiyac olmamış, **-ur** şəkilçisi düşdüyü üçün qayıdış növün **-lan** şəkilçisi də atılmış, sözün ahənginə uyğun qayıdış şəkilçisindən (**-ul**) istifadə edilmişdir: **tut-ur-lan-(maq) – tut-ul-(maq)** - söz eyni mənanı saxlamaqla qısalmışdır.

5. "Dastani-Əhməd Hərəmi"nin dilindəki:

Dedi: Ey, xubların cananı sənsən,

Gəlin edinirəm səni, nə dersən?

Bən axrətlik səni **qardaş edindim**,

Könüldən yarü həm **yoldaş edindim**.

Şunun kibi yer etdi şaha ol ər,

Keçirdi yanına **edindi sərvər**.

Dedi ki, bən bunu **qardaş edinəm**

Verəm bir yigidə **yoldaş edinəm** –

beytlərdə işlənmiş **gəlin edinirəm, sərvər edindim, qardaş edindim, yoldaş edindim** sözlərində **-in** qayıdış növün şəkilçisidir. Lakin qayıdış növ feillər təsirsiz olur. Bu sözlərin isə cümlədə obyekt var (**səni, onu, bunu** sözləri), odur ki feillər təsirli feil kimi çıxış edir. **Edinmək** felində işin bilavasitə subyektin özünə aid olduğunu, yəni işi onun özünün icra etdiyini bildirmək məqsədi var. Ona görə belə cümlələrə **özüm** sözünü də artırmaq olar. M.Kaşğaridə, "Kudatku biliq"də *hazırlaşmaq, özü üçün qurmaq, özünü aparmaq, özünü bəzəmək* mənalarında **etinmək** feli var¹, bizim məsnəvidəki sözlərlə eyni qrammatik mənalıdır. İndi bu cür cümlələrdə qayıdış növün şəkilçisinə ehtiyac duyulmur, **edindim** əvəzinə **etdim** deyilir. Bu hal göstərir ki, söz mənaca daha da mücərrədləşmiş, formaca sadələşmişdir. Görünür, şəkilçilərin də vəzifəsində dəyişiklik – bir istiqamətdə sabitləşmə, xüsusiləşmə olmuşdur.

Suli Fəqihin:

Ay əcəb ol gün olmadı bənə

Kim, atamun **bağındum** yüzinə (Suli,207) –

misralarındakı *bağ-in-dum* (baxdım) sözündə də bu hal var. Bu sonrakı misalda işin müddətli icrası mənası - tərz mənası da duyulur.

Fikrimizcə, mənsubiyyət şəkilçisi *-in*, yiyəlik və vasitə hallarının *-in* şəkilçisi, felin növ şəkilçisi və şəxs şəkilçisi *-in* bir mənşədənir və bunların hamısında hərəkətin özünə qayıdış mənası var; *n* hər yerdə *özü* anlayışını ifadə edir. *Qardaş edindim* dedikdə *-in* şəkilçisi hadisənin mütləq danışan şəxsin özünün təşəbbüsü olduğunu nəzərə çarpdırır. Təsirlik sonrakı təkamülün nəticəsidir. Ona görə də *gəlin edinirəm* tipli misallarda *-in* şəkilçisi ixtisar olunduqda feil yenə də təsirli olaraq qalır və eyni fikri ifadə edir.

6.Məsnəvilərin dilində həmcinsləri əlaqələndirmək üçün arxaik *-i* bağlayıcısı işlənmişdir.

"Dastani-Əhməd Hərami"də:

Qova-qova könül dünyaya irdi,
Ömür keçdi *saqalı saç* ağardı.
Dəlim mal yığladılar anda olar,
Hesabı yox *qumaşı simü zərlər*.
Cəbə cövşən silahı geydi anlar,
Qəza yoluna qoyub *başı canlar*.
Xəzinəyə bular kim girdilərdi,
Qumaş, *altunu aqca* aldılardı.
Suli Fəqihdə:
Şol saət *kürkü tünun* çıxardılar.

Bu misallardakı *saqalı saç*, *qumaşı simü zərlər*, *başı canlar*, *altunu aqca*, *kürkü tünun* sözləri arasındakı *ı, ü, u* ulu dildən, kök dildən gələn bir bağlayıcıdır. Fars dilində daha çox *ü* şəklində sabitləşən bu bağlayıcı rus dilindəki *i (i)* bağlayıcısı ilə bir kökdəndir. İndi bizim dilimizdəki *və* bağlayıcısını ərəb dilindən alınma hesab edirlər. Əslində isə, həmin bağlayıcının ilkin forması – *ı, i, u, ü* şəklində bizim dilimizdə çox-çox qədim dövrlərdən işlənmiş, lakin orta əsrlərdə saitlə bitən sözlərin sonunda həmin şəkilçinin *vü* şəklinə düşməsi və *ü* saitinin açıq saitə çevrilməsi ilə yaranan *və* bağlayıcısı dilimizdəki təbii *ı, i, u, ü* bağlayıcısını unutturmuşdur. "Dədə Qorqud"dən sonrakı mərhələdə həmin bağlayıcı *vü* bağlayıcısı ilə paralel işlənməli olmuşdur:

İçini od dutdu, istərdi qızı,
Ovavü dağivü meşəvü yazı
Aradı çox, nə buldu və nə duydu. (Ə)
Can ilə həm cahanı tərh etməyən bu yolda,
Dünafü axirətdə bielmü biəməldir. (Nəs.)

Əgərçi *müflisü məstü mühəqqərü dunəm*,

Dəmadəm öylə xəyal eylərəm ki, Qarunəm. (Füz.)

-ı bağlayıcısı arxaıkləşmiş, onun törəməsi kimi *və* bağlayıcısı ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir.

T.Onay maraqlı bir xüsusiyyət müşahidə etmişdir. Yazır ki, iki ərəb, yaxud iki fars *və* ya bir ərəb, bir fars kəlməsi həmcinsləşdirildikdə «vav» («v») hərfindən, yəni «və» bağlayıcısından istifadə edilmişdir; lakin iki türk sözü bu cür həmcinsləşdirildikdə «ya» hərfi («v») işlənmişdir: *turmağ-ı gitmek*. Görünür, burada həm də köklü bir şey duyduğu üçün əlavə etmişdir: «Her halde, qramer noktasından diqqətə dəgər»¹. Bu, həqiqətən, köklü məsələdir. Məsələ burasındadır ki, bizim dilçilər «və» bağlayıcısını da, «ü» bağlayıcısını da alınma hesab edirlər və ərəb dilindən alındığını göstərirlər. Ərəblərin isə bizimlə sıx əlaqəsi ən tezi VII əsrdən hesab olunur. Bəs nə cür olur ki, alınma kəlmələrdə «və», xalis türk sözlərində «ü» bağlayıcısı işlənir? «Və» də, «ü» də yanlış olaraq ərəb mənşəli sinonim bağlayıcılar hesab olunur. Bunların Azərbaycan dilində işlənmə tarixi bu vaxta qədər diqqətlə araşdırılmayıb. «Və» bağlayıcısı, güman ki, həqiqətən islam dininin yayılmağa başladığı dövrdən yazılı ədəbi dilimizdə yer eləməyə başlayıb. Amma onun sinonimi və əcdadı olan «ü» bağlayıcısının tarixi çox qədimdir. Biz bu bağlayıcıya hələ e.ə. III minilliyin sonlarında şumer və akkad yazılarında rast gəlirik. Şumerlərin isə bilavasitə varisi Azərbaycan türkləri sayılır. Beləliklə, bu bağlayıcının dilimizdə 1500 illik yox, azı 5000 illik tarixi vardır və sonralar ədəbiyyatımızda sıradan çıxsada da, uzun müddət Azərbaycan dili daşıyıcıları bu bağlayıcıyı özününkü kimi işlətməmişdir. Onun xalis Azərbaycan-türk sözləri arasında özünə yer eləməsi də bununla bağlıdır. "Dastan"ın dilində ahəngə tam uyğunlaşmış formada işlənməmişdir:

Qova-qova könül dünyaya irdi,

Ömür keçdi, saqal-ı saç ağardı.

Cəbə cövşən silahı geydi anlar,

Qəza yoluna qoyub baş-ı canlar.

Məsnəvinin dilində müvafiq nümunələrdə elə belə də işlənməmişdir: 'saqal-ü saç' yox, 'saqal-ı saç' kimi, 'baş-ü can' yox, 'baş-ı can' kimi.

"Mehri və Vəfa"da işlənmiş *Ayduluğun assısı yox, bilü bil* - cümləsindəki *bilü bil* sözlərindən (həm də T.Onayın misalından) aydın olur ki, bu bağlayıcı feilləri də əlaqələndirmişdir. Cümlənin mənası: *Bil və bil (ki) danışığın faydası yoxdur*.

7. Atanız sizi ana **veribəndir**,

Quzum dəxi nə der, bir görəyin der (Ə) –

misralarından birincisində **veribəndir** sözündə feli bağlama kimi öyrəndiyimiz **-ibən** şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənmişdir. Bu hal göstərir ki, **-ib** ilə yanaşı, digər feli bağlama formaları (bəlkə də ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə bütün qədim feli bağlama formaları) həm də zaman şəkilçisi kimi işlənmiş, şəxs şəkilçisi qəbul etmişdir. Bu cəhət böyük bir türkoloji problemə - tərkib və budaq cümlə məsələsinə işıq salır. Yəni misaldan aydın olur ki, feli bağlama ilə şəxslə feil bir mənşəyəndir və onların arasına indiki qədər kəskin sərhəd qoymaq düz deyil, daha doğrusu, **feli bağlama şəxs şəkilçisiz predikatdır**.

Buradan aydın olur ki, cümlənin ilkin polipredikativlik dövründə indi feli bağlama kimi nəzərdə tutduğumuz hər bir söz şəxslər üzrə dəyişmiş, şəxslənmişdir. Cümlə monopredikativ quruluşa keçərkən şəxs şəkilçiləri əvvəlki sözlərdə ixtisar edilmiş, sonuncuda saxlanmışdır. Nəticədə feli bağlama adlandırdığımız sözlər özlərinə tabe etdikləri sözlərlə birlikdə cümlə daxilində söz birləşməsinə çevrilmişdir.

8. *Qoma anı kim, yanura kəndözin* (YM,181) – cümləsindəki **yan(maq)** felinin kökü təsirsiz olduğu üçün (sözün sonundakı **n** qayıdış növün daşlaşmış əlamətidir) söz **-ir** şəkilçisi ilə təsirli fele çevrilmiş (*yanırmaq*), sonralar bu forma da arxaikləşmiş, **-ir** şəkilçisi bu sözə **-dir** şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur.

Geymək feli müasir dilimizdə təsirlidir. Tarixən təsirsiz olmuşdur (**y** - səsi **n** səsinin allafonudur) və təsirsiz olduğu dövrdə təsirli etmək üçün ona **-ir** şəkilçisi artırılmışdır:

İçildi şərbət anda, yendi çün xon,

Ululara **geyirdi** xələtə don. (Ə)

Sonralar həmin forma arxaikləşdikdə **-ir** şəkilçisi **-dir** ilə əvəz olunmuşdur.

9. **Bu** işarə əvəzliyi yiyəlik halda **ilə** qoşması ilə bitişik də işləyə bilər, ayrı da: **bununla – bunun ilə**. Lakin **bu** sözü cəmləndikdə bu cür əlaqə müasir dildə mümkün deyil: **bunlarınla – bunların ilə** demirik. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, tarixən bu forma da olmuş, lakin arxaikləşmişdir:

Ata, ana **bunlarınla** oldu şad,

Qıldılar bir-birinə namizad. (YM,149)

Buna bənzər hala hələ daha əvvəllər Suli Fəqihin məsnəvisində **an** işarə əvəzliyində də rast gəlirik:

Gördi on qərdaşi dəxi həbilə,
Birini görmədi *anların ilə*. (Suli,173)

10. Qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərində sözlərin inkişafı müxtəlif üsullarla, müxtəlif formalarda baş verir. Söz sait səslə bitdikdə, şəkilçi saitlə başladıqda dilin ən qədim inkişaf mərhələlərində yığcamlığa güclü meyil olmuş, saitlərdən biri – şəkilçinin saiti ixtisar edilmişdir. *Gəlib həmmam içində yundılar xoş* (Ə,66) - cümləsindən göründüyü kimi, *yu* sözünə qayıdış növün *-un* şəkilçisinin yalnız samiti artırılmışdır. *Sunmaq* (vermək), *qonmaq, sunmaq, sinmək* tipli sözlər də bu yolla əmələ gəlmişdir.

Bu şəkilçi (*-n* şəkilçisi) qayda üzrə təsirli felə artırılır, söz təsirsiz felə çevrilir. *Sunmaq* felindən başqa, digər feillər təsirsizdir. Düşünmək olur ki, *sunmaq* feli çox uzun yol keçərək təsirli felə çevrilmişdir.

Sonrakı inkişaf mərhələlərinin birində *yun* (yuyunmaq) feli arxaik rəng almış, *yu* sözü əsasında şəkilçinin saitinə saxlamaq və *y* bitişdiricisinin iştirakı ilə söz genişləndirilərək qayıdış növ mənası yeni formada bərpa olunmuşdur: *yu-y-un(maq)*.

Bu xüsusiyyət *yendi* – *yeyildi* felinə də aiddir:

İçildi şərbət anda, *yendi* çün xon,
Ululara geyirdi xələtə don. (Ə,31)

Daha qədim - ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə:

ye-n-di

Sonrakı dövrdə:

ye-y-il-di

Kök arxaikləşdikdə başqa üsuldan da istifadə edilmişdir. Bulun, *istən, aran* əğyarü yarıda (Ə,27) – cümləsində nəzərə çarpdırılan sözlərin kökü (*is, ar*) məna vermir. Görünür, arxaikləşmə prosesində feillər təsirsiz olmuşdur. Ona görə də həmin sözlərə *-tə (-ət), -a* təsirlik şəkilçiləri artırılmış (*istəmək, aramaq*), yenidən təsirli feillər yaranmışdır. Bu məqamda o cür sözləri *-in* şəkilçisinin qısa forması ilə də qayıdış növ felə çevirmək mümkün olmuşdur: *istə-n(mək), ara-n(maq)*.

Dediyimiz kimi, *-n* şəkilçisinin ilkin mənası *özü* sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun olmuşdur. Məsələn, allah adı *An* – *o özü* mənasındadır: *a = o, n = qayıdış növ*. Bu xüsusiyyət *-l* şəkilçisində də olmuşdur. Belə fikir var ki, ağız samitləri burun samitlərindən əvvəldir. Lakin ilkin mərhələlər üçün, fikrimizcə, burun samitləri daha xarakterik olmalı idi. Odur ki *an* sözü *ol* sözündən əvvəldir. *l* samitini *n* samitinin allafonu hesab etmək olar. Ona görə də Əvvəl *oldur, kimsənədən doğmadı* (M, 12) – cümləsində *ol* sözü də *o özü* mənasını verir. Nişanı *şol* qapudan akar sudur (M,19) – cümləsində *şol (şu ol)* sözü də belədir və s.

Başqa şəkilçilərdə də qısa və uzun formaya rast gəlirik. *Rəvan ol qırx ayaqlı nərđibandan İtər Hərəmiyi yayaq andan* (Ə,80) – cümləsində *itər* sözü arxaik *itə(mək)* (*itələmək* mənasında) felindən və *-ar,-ər* şəkilçisinin ixtisar şəklinə ibarətdir: *itə-r*. Sonrakı inkişaf mərhələsində *itəmək* feil arxaikləşməyə başladıqda *-la,-lə* şəkilçisinin artırılması ilə feilin ilkin mənası qorunmuşdur. Bu məqamda söz *y* bitişdiricisi vasitəsilə *-ər* şəkilçisini bütövlükdə qəbul etməklə fonetik tərkibini və mənasını genişləndirmişdir (*it-ə-lə-y-ər*). Bu məna həm əvvəlki, həm də əvvəlki deyil.

11. 13.-*ğır,-gir, -ğur, -gür; -qır,-kir,-qur,-kür* şəkilçisi tarixən çox işlək bir şəkilçi olmuşdur: *asqırmaq, öskürmək, çumxırmaq, çəmkirmək, çığırmaq, fınxırmaq, bağırmmaq, bəyirmək, hayqırmaq, anqırmaq, hiçqırmaq, püskürmək, muşqurmaq, fısqırmaq, hönkürmək* və s. saysız sözlərin tərkibində daşlaşıb qalıb. Bunların hamısında kök təqlidi sözlərdən ibarətdir. E.V.Sevortyan göstərir ki, bu şəkilçinin geniş saitli variantı *-qar,-kər* qeyri-məhsuldar olmuşdur və geniş saitli variantı ilə Azərbaycan dilində yalnız metateza nəticəsində düzəlmiş *axtarmaq* (*at-karmaq*) felinə rast gəlmək olur¹. Deməli, bu şəkilçi daha çox təqlidi sözlərdən feil düzəlmişdir. Lakin "Əhməd Hərəmi"də işlənmiş *Qızın vəsfən* ana *bir-bir degirdi* (Ə,60) – cümləsindəki *degirdi* sözü göstərir ki, bu şəkilçi feil əsaslarından da feil düzəlmişdir. E.V.Sevortyan əsas nitq hissələrindən feil düzəldən *-qır* şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən feil düzəldən *-qır* şəkilçisini fərqləndirmişdir. Hiss olunur ki, bunlar həqiqətən də müəyyən dərəcə fərqli olub. Bəlkə də bu fərq söz əsaslarından gəlir, çünki şəkilçinin artırıldığı təqlidi sözlərdən düzələn feillər əksəriyyət etibarilə təsirsiz olduğu halda, *degirdi* sözü təsirlidir. Bu şəkilçi feil düzəldən *-ir* şəkilçisi ilə yaxındır, hiss olunur ki, ilk samitini itirməklə *-ir* şəkilçisi düzəlmişdir.

-qır şəkilçisinin *-qı* şəkilçisi ilə feil düzəldən *-r* şəkilçisinin birliyindən düzəldiyi güman olunur².

12. Biqərar oldu bu gün, yandı canı,

Nə *dünin* aram edər, nə *gündüzün* (YM,180)

Gördü Gülşah anı kim, düşdi *yüzün*. (YM,164)

Vərqə aydur: Ya *nigarin*, çarə yoq. (YM,161) -

misralarında *dünin, gündüzün, yüzün, nigarin* sözlərində *-in* şəkilçisi vasitə halının şəkilçisidir. Bu şəkilçi sonrakı inkişaf mərhələlərində tədricən işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırmış və arxaikləşmişdir. Odur ki, məsələn, ilk misalda ikinci misranın səliss forması sonrakı

inkişaf mərhələsində **-in** şəkilçisinə ehtiyac olmadan: *Nə gecə, nə gündüz aram edər* – şəkildə formalaşır.

Bu misallardakı **dünün, gündüzün, yüzün** sözlərində olduğu kimi, aşağıdakı misallarda **oğurlayın, dizin, yavaşın** və eyni zamanda tarixən bu üsulla yaranmış **arxayın, ərköyün** tipli sözlərdə tərz, bəzən də zaman (**dünün, gündüzün**) mənaları var:

Oğurlayın yigit qırmaq necədir? (Ə,47) Ayağınə başı qodi, **dizin** çökər. (Suli,261) Bir-birinə söylədilər **yavaşın** (Suli. 220) – cümlələrindəki **oğurlayın, dizin, yavaşın** sözlərində bu yolla aydın şəkildə tərz mənası yaranmışdır.

13. "Mehri və Vəfa" məsnəvisində işlənmiş:

Çəkdi qılıc, öylə çaldı **ortara**,

Eylədi ol cadunı iki para (M,52) –

misralarındakı **ortara** sözündən aydın olur ki, hələ 14-cü yüzillikdə də yönlük halın **-a,-ə** şəkilçisi ilə yanaşı, arxaik **-ra** şəkilçisi işlənməkdə davam etmişdir.

14. **Dökülmədik** dürür yüzüm suyu hiç. (Ə,58) Kimsəsimi öldü **sev-dik** sultanın? (M,39) - misralarındakı **dökülmədik, sevdik** sözlərini müəssir dildə **tökülmədən (tökülməmiş), sevilən (sevimli)** şəkillərində işlətmək olar. Bunlar göstərir ki, hər iki məsnəvinin yarandığı dövrdə **-dik,-dik** şəkilçisi müstəqil şəkildə feli bağlama və feli sifət məqamlarında işlənməkdə davam etmiş, tədricən arxaikləşmə işini başa çatdırmışdır.

15.Suli Fəqihin, İsanın, Yusif Məddahın dilində,"Dastani-Əhməd Hərəmi"də feil şəkillərinin birinci şəxs tək və cəmində tədqiqatçıların nəzərini cəlb etməmiş maraqla şəxs şəkilçilərinə rast gəlmək olur:

1-ci şəxsin təkində:

Şəhər kətxudasına der **bilirvən**. (Ə,30)

Neçün yox **deyävən** nə kim desə xan. (Ə,33)

Lütf edib bəni oğulluğa qəbul

Gər qılalar, **oluvən** öluncə qul...

Dünü gün xidmətlərində **oluvən**. (YM,179)

Bu misallardan birincisində **-vən** şəxs şəkilçisi indiki zamanın **-ir** şəkilçisi ilə işlənmişdir: **bil-ir-vən**. İkinci misalda **-vən** şəkilçisi arzu şəkildədir: **de-yə-vən**.

Sonrakı iki misalda indiki zamanı və ya qeyri-qəti gələcəyi bildirən **-u(r)** şəkilçisindən sonra işlənmişdir. **-ur** şəkilçisi daha qədim dövrlərdə həm indiki, həm də gələcək zamanı bildirmiş, açıq (gen) saitli variantı yaranmışdan sonra **-ir** və **-ar** diferensiasiyaya uğramış, müstəqilləşmişlər.

Beləliklə, birinci şəxsin təkində daha əvvəllər *mən*, sonralar *-m* şəkilçiləri ilə yanaşı, məsnəvilərin yarandığı mərhələdə *-vən* şəkilçisi işlənmişdir. Heç şübhəsiz, bu şəkilçi də *mən* sözü ilə bağlıdır, *m>v* keçidi və şivə xüsusiyyəti kimi təşəkkül tapmışdır.

M>v keçidi birinci şəxsin cəmində də baş vermiş, *biz* sözünün qoşadodaq samiti sürtünən samitə keçmişdir:

Ol ucdan mənzilə *irəməyävüz*,

Ögümüz, usumuz *dərəməyävüz*. (Ə,23)

Mübarək dügün edib *başlayavuz*,

Ana görə işimiz *işləyävüz*. (Ə,32)

Xəlv yatıcaq bağ qapusın *açavuz*,

Dəxi yarar ata minüb *qaçavuz*. (M,48)

Gətirävüz anı sultan *qılavuz*. (Ə,68)

Vəqtidir kim, zövqü işrət *sürävüz*,

Bir neçə gündür ki, səni *görävüz*. (YM,176)

Bu misallarda *-vüz* şəkilçisi *-aq,-ək* şəkilçisinin sinonimi kimi işlənmişdir. Əvvəlki beytdə bacarıq tərzindədir: *irə bilmərik, dərə bilmərik*. Sonrakı cümlələrdə arzu şəklinin birinci şəxs cəmindədir: *başlayaq, işləyək, açaq, qaçaq, gətirək, qılaq, sürək, görək* mənalarında.

Tarixən birinci şəxsin təkni əksərən *mən* əvəzliyi və *-m* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. *-m* şəkilçisinin *mən* sözünün ixtisarı ilə yarandığına heç kəs şübhə etmir. Bunlarla yanaşı, 1-ci şəxsin təkində tarixən *-məm* şəxs şəkilçisi də işlənmişdir. *-məm* şəkilçisi (məs.: *bilməm* sözü) assimilyasiya ilə əmələ gəlmiş, sonralar son samit saxlanmaqlı *-m* şəkilçisi yaranmışdır. Lakin *mən* sözünün bütövlükdə şəxs şəkilçisi kimi işləndiyi dövrdə şəkilçidə *m>v* keçidi olmuş, kipləşən samit sürtünən samitə keçmişdir ki, bu da canlı nitq üçün daha əlverişlidir. Eyni vəziyyət şəxs şəkilçisi kimi işlənən *biz* sözünə də aiddir.

H.Mirzəzadənin göstərdiyi kimi, 1-ci şəxs təkni *-an, -ən* şəxs şəkilçisi ilə ifadə olunduğu hallar da olub: Zəhmətin canımə minnət *bilürən*. (RƏİF, №5182)¹ (HM,147) Bu şəkilçinin 1-ci şəxsin cəminə aid qapalı saitli daha qədim variantına Suli Fəqihin əsərində rast gəlirik:

Biz *bilürün* didilər, suç eyelədün,

Səninçün qülüşübən söylədün. (Suli,109)

MƏNBƏLƏR

QB - Bürhanəddin Qazi. Divan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988 (Tərtib, ön sözün və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli)

Ə - "Dastani-Əhməd Hərami", Gənclik, Bakı, 1978 (Ön söz, tərtib və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərlidir).

Suli - Fəqih Suli. "Yusif və Züleyxa", Bakı Universiteti, 2008 (Transliterasiya, tərtib, lüğətin, şərhlərin müəllifi Sənan və Səbuhi İbrahimovlar).

M - İsa. Mehri və Vəfa, Bakı, Nurlan, 2005 (Tərtib, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Aysel Şərifova).

YM - Məddah Yusif. "Vərqa və Gülşah", XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, Bakı, "Elm", 1984, s.148-207.

ƏDƏBİYYAT

Sevortən G.V. Affiksı qılaqolobrazovaniə v Azerbaydjanskom əzıke, Moskva, 1962.

Kaşğari M.Divanü luğat-it-türk, I, Bakı, 2006.

Kaşğari.Divanü luğat-it-türk, II, Bakı, 2006.

Kaşğari M.Divanü luğat-it-türk, IV, Bakı, 2006.

Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1990.

Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, "Maarif", 1979.

Dastani-Ahmet Harami, İstanbul, 1946.

Gazanfar Kazimov

The fonomorfological archaisms in the language of old masnavis Summary

The article gives information on the grammatical archaisms that have not been paid attention till now. The use of the functional word "word" after the suffix of the Past Simple tense form and its archairation, the development way of the conjunction "ı" and its gradual transition to the conjunction "ə" and archaization have been considered in detail. The article also includes information on the origin of some personal suffixes.

Газанфар Кязимов

**Фономорфологические архаизмы в языке первоначальных
месневи
Резюме**

В статье даны сведения о ряде грамматических архаизмов, оставшихся до сих пор вне поля зрения. Исторически употребление и архаизация служебного слова *idi* после аффикса прошедшего категорического, принятие аффиксами деепричастия аффикса лица, путь развития союза *i* и его переход в архаичный фонд по мере превращения в союз *və* и др. – интересные факты грамматических архаизмов. В статье имеются сведения и о происхождении некоторых аффиксов лица.